Elek György

A nagykunsági parasztvármegye a 17. században

„Előljáró-beszéd a Jajhalmi veszedelemről"

A Jajhalom Kunhegyes határában, a kolbászi pusztán még ma is látható. Szántóföldi művelés koptatja, de még így is szépen kiemelkedik a tájból.[1] Rosszat sejtető nevének eredete ma már ismeretlen, hagyományok, históriák nem fűződnek hozzá. A múlt század hatvanas éveiben azt tartották a kunhegyesiek, hogy „környékén valami véres csata volt."[2]

A Jajhalomra vonatkozó legkorábbi feljegyzés a karcagi református egyházközség anyakönyvében olvasható. Az 1760-ban felvett vallomásban Balog István, 106 éves karcagi öreg a következőkkel kezdi élete történetének felmondását: *„Már a Jajhalmi veszedelemkor, melyben az vármegyebeliek levágattanak*, és mely az 1683-dik esztendőben lett török általi megszállását Béts városának mint egy 20 esztendőkkel megelőzte és így esett az 1664. esztendőbe, amikor a jajhalmi veszedelem volt, már akkor megnyargalta a lovat..." Az adatot Gyárfás István is közölte, de a történelmi eseménnyel ő sem boldogult. „... Hogy kik és mi módon követték el az emlékezetes kegyetlen öldöklést, erre nézve történelmi adattal nem bírunk, sőt a hagyomány is elhágy bennünket..." – írja.[3] Az idézett szöveg bekerült a Nagykunsági krónikába is.[4] Györffy István más tanúvallomásokkal összevetve, tíz évvel későbbre módosította az időpontot, de maga az esemény és háttere nem érdekelte. Legutóbb Kormos László is megemlékezett a jajhalmi veszedelemről Kenderes község történetében, de ő sem tulajdonított neki különösebb jelentőséget.[5] Érthető is, mert azokban az időkben még béke idején is egymást érték a kisebb-nagyobb portyák, lesvetések, amelyek nem kerültek fel a krónikák lapjaira, hírüket csak egy-egy vidék népe őrizgette, mígnem elhalványodván kikopott még az emlékezetből is. De van itt valami! Kik azok a „vármegyebeliek"? Kik azok, akik ezt a tragikus kimenetelű harcot vívták Kunhegyes legelőjén, a nevezetes halom körül, amelynek oldalában talán ma is nyugosznak? Úgy véljük, a kérdés az eltelt évszázadok után is biztonsággal megválaszolható. Az öreg tanú vallomása a hódoltsági viszonyok között létrehozott parasztvármegye emlékét őrizte meg.

„... ez földön mindennek szabad járni..."

A szolnoki szandzsák 1591/92. évi összeírása még huszonkét települést és benne 494 adóköteles családot, összesen 586 háztartást rögzített a Nagykunságon.[6] A defter szerint a török hatóság mintegy 3700 forintnyi jövedelmet várt a községektől.[7] A következő esztendőben meginduló tizenöt éves háború (1593–1606) első időszakában azonban a Közép-Tisza vidéke hadszíntérré lett. A török és keresztény csapatok, nemkülönben az Alföldön telelő tatárok működése a terület gyors pusztulását, elnéptelenedését okozta. Az Egerhez szolgáló tizenhét nagykunsági faluból hetet 1595-ben már pusztán találtak az összeírók.[8] Egy év múlva pedig magát az egri várat is elfoglalta a török. A következő évek nagyobb hadmozdulatai nem érintették ugyan Kolbászszék területét, de a háború későbbi szakaszában valamennyi települése elpusztult.[9] A lakosság elmenekült, távolabbi megyékbe, városokba költözött, egy nagyobb része a Sárréten, Bajom vára uradalmában: Bajom, Szerep, Nagyrábé, Rétszentmiklós, Mezőszentmiklós, Szovát, Tetétlen községekben telepedett meg.[10]

A béke eljöttével török és magyar részről is megindultak az elmenekült lakosság visszatelepítésére irányuló kísérletek, hiszen mindkét hatalomnak érdeke volt, hogy „mindenfelől az szegénységet oltalmazván, az pusztákat szállítsuk és végzés szerént őket építtsük."[11]

A kunok hazahívásával és letelepítésével 1610-ben megbízott Keczer András csak hosszas vesződés után, 1618-ra érte el, hogy az elfutottak egy része visszatérvén, a lakatlan helységek egy részét ismét megszállotta. (Ekkor került a Kunsághoz Túrkeve, amely addig az egri püspökség jobbágyfalva volt.) A továbbra is lakatlan községek határát a visszatért lakosok a nádornak fizetendő évi háromszáz forintért bérbe vették.[12]

A visszatelepülőket a török és a magyar is egyaránt védelmezni igyekezett. Az 1618–1629 közötti évekből a magyar királyok és nádorok, valamint az erdélyi fejedelem egész sor oltalomlevelét ismerjük..[13] Török részről is megírták 1609-ben: „... az hatalmas császárnak parancsolatja, az mely szegénség hozzá száll ujonnan, szabadságot adott három esztendeig semmi szolgálattal, sem császár adajával nem bántatik."[14] Mindezek ellenére Szabó Máté kapitány 1629. október 21-én arról panaszkodik Esterházy nádornak, hogy a „kegyötlen idegönök" zaklatásai miatt a lakosok „ez földtől fölötte igen megidegönlöttek, sőt kevés éjszaka vagyon az melyben közülünk nem mennének", mert „ez földön mindennek szabad járni".[15] A „kegyötlen idegönök", akik rendszeresen megkeserítették a parasztok életét, nemcsak török és tatár martalócok, hanem keresztényi

renden lévő magyar katonák, kószáló, fizetetlen végváriak, és a hódoltságban élősködő szabadhajdúk voltak.

A katonák garázdálkodásainak már a 16. századtól törvényekkel akarták elejét venni[16], de a hódoltsági területről elmenekült államapparátus, a megyei szintű közigazgatás hiánya miatt a törvények betartatásának nem lett foganatja. A súlyosabb idők a 16. század végén és a 17. század elején kezdődtek, amikor az elmenekült megyék addig is formális tevékenységét szétzilálta a háború. Nagy területek néptelenedtek el, s a pusztákon háborítatlanul tanyáztak az összeverődött rablóbandák, a hajdúk és a végvári portyázók. A török közigazgatás a nagyobb, megerősített településeken működött az igazhitű harcosok védelme alatt. A török katonaság a tekintélyes számú és kiváló helyismerettel rendelkező kóborlók ellen nem sok sikerrel vehette fel a harcot. (Balaszentmiklós erődítményét a keresztény csapatok 1595-ben lerombolták. A Nagykunsághoz legközelebb lévő török helyőrség – a szolnoki vár, illetve a szarvasi palánk őrsége – is mintegy 60 kilométernyi távolságban állomásozott.)

A hódoltság mélyén is otthonosan mozgó, ebben az időben már fizetetlenül nyomorgó végváriak is inkább „ostorai" voltak a falusiaknak. A 17. század elejétől megszaporodtak a panaszok a kvártélyozó katonák túlkapásairól, erőszakoskodásairól, nemegyszer dúlásszámba menő látogatásairól. A védtelenül maradt lakosság, Gyárfás Istvánt idézve: „keserűen tapasztalta, hogy annyi országgyűlési, királyi, helytartói, nádori, fővezéri, főispáni és megyei intézkedések a majdnem teljesen elenyészett személy- és vagyon biztonság helyreállítására és megvédésre elegendők nem valának: kénytelennek látta magát, önfentartása végett, az önvédelem terére lépni, harczedzett társaik vezetése alatt tömörülve, a fegyveres megtámadásokat, zsarolásokat, rablásokat szintén fegyveres kézzel visszatorolni..."[17]

Szakály Ferenc a parasztvármegyékről írott monográfiájában a 16. század kilencvenes éveire teszi a fegyveres önvédelem kezdetét.[18] E gyakorlatot előbb hallgatólagosan, később az országgyűlés törvényei alapján a nemesi megye is elismerte. „Felső szervezőerő és irányítás híján, a parasztvármegye az azonos földrajzi-természeti körülmények között élő parasztságot foglalta magába" – írja Szakály Ferenc. A mi esetünkben a nádori fennhatóság alatt lévő, koronabirtok státusú, kiváltságos kolbászszéki községek összefogása látszik valószínűbbnek. Ezzel a kunsági települések nemcsak jogállásuk sértetlenségét, hanem régi és újabban szerzett (pl. Túrkeve) birtokaik védelmét igyekeztek biztosítani – ez utóbbiak hovatartozását erősítették meg az évtizedekig megszakítatlan bérléssel.[19]

Gyárfás István megállapítása szerint: „A paraszt vármegye ... rendőrségi intézmény volt, s czélja, rendeltetése a személy és vagyonbiztonság fentartása s megvédésére, és csekélyebb politikális (rendőri) ügyekben önálló bíráskodásra irányult."[20] A települések hagyományos belső igazgatása mellett kialakult egy elsősorban a közbiztonságot felügyelő szervezet. Élén az évenként választott kapitány vagy hadnagy állott, aki a községekben választott tizedesek tevékenységét, valamint a már említett földrajzi keretek között működő önvédelmi szerveket felügyelte. A nemesi megye persze hamar felügyelete alá vonta a parasztvármegyék szervezetét, és számukra működési szabályzatokat dolgozott ki. Fennmaradt Heves-Külső-Szolnok vármegye 1667. évi rendelése, aminek alapján a következőkben határolhatjuk be a parasztvármegye működési területét.[21] Az irat egy helyen leszögezi: „az hadnagyságok azért rendeltettek, hogy Istennek ő Szent Fölségének becsületitt, azután az nemes vármegyétt s magokat az kóbollóktul az mint lehett megoltalmazzák..." Ezért első kötelességévé teszi a hadnagyoknak a káromkodás tilalmazását és büntetését; másodszor „az magunk nemzetségünkbül álló latrok, a' kik az szegénységett nyúzzák, húzzák, vonják és mindenüből megfosztják erővel, hatalommal, mindent cselekszenek az falukon és városokon annak ... ellene állani;" harmadszor az állatállomány védelme érdekében az orgazdaság (a lopott jószág adás-vevésének) megakadályozását. A vármegyei utasítás meghatározta a fegyveres ellenállás lehetséges indokait és módozatait is. Kimondják, hogy „az garázdára s veszekedésre először az parasztság közzül a vitézlő rendben okot ne adjon, akármi kis dologért, úgy tyúknak megöléséért, ez illyenekre ne támadjanak, mertt ha elegendő s nagy okok az feltámadásra nem lésznek, rosszul járnak ők is." Fegyvert foghatnak viszont, ha a vitézlő nép a faluba beszállván azonnal prédálni kezd, káromkodik, nőkkel erőszakoskodik, a templomot dúlja, a falubeliek lovát, ökrét egyéb marháját elhajtja, ha nyilvánvaló lopott jószágot kínál eladásra, vagy ilyen látnak nála. Az ellenállás érdekében „igyekezzék az szegénység, hogy kinek-kinek fegyvere légyen, és a'kitül lehet, hogy ekéje bomlás nélkül lovat szerezhett, lovat szerezzen, mertt úgy oltalmazhatják alkalmatosabban magukatt, s az kiknek értékek lészen, az hadnagyok 3 forint bírság alatt az ló szerzésre ráerőltessék... A' faluk edgyesek legyenek és edgymást segíttsék valamikor kívántatik, mertt valamelyik ell mulasztja az edgymás segíttségétt, szabad légyen az hadnagyoknak az ollyan szófogadatlant, kitt-kitt forintra büntetni, mellynek fele az hadnagyoké, fele penig az községé. El is lészen penig rendelve, mellyik falu van közel edgymáshoz, s kik legyenek edgymás segíttségére kötelesek." Az elfogott tolvajokat a vármegyéhez vagy valamelyik végházba kell szállítani, a török kezére adni azonban semmi esetben nem szabad.

A közbiztonság romlása (mondhatni megszűnése) miatt a nagykunsági lakosságnak is meg kellett szerveznie községei, pusztái védelmét. Hiszen a Nagykunság területén – a rajta átvezető marhahajtó út forgalma mellett –, az elpusztult falvak határán ridegmarhák ezrei legeltek, s a hatalmas jószágállomány megszaggatása, elhajtása már az 1630-as években gyakorta megtörtént. Pedig erre az

időszakra még a viszonylag békés gyarapodás jellemző.[22] Az 1639. évi rossz termés és az azt követő országos éhínség a hódoltságban is tovább rontotta a közbiztonságot, ez pedig cselekvésre ösztönözte a kolbászszéki elöljárókat. A nagykunsági parasztvármegye első jeleire az 1640-es évek elejéről találunk adatokat.[23] A szervezet működését gróf Forgách Ádám, Felső-Magyarország főkapitánya 1644. január 14-én kelt védlevele legitimálta.[24] Ebben a főkapitány kijelenti: „... az sok külömb-külömbféle raitok hatalmaskodok és őket háborgatok ellen... kiualtsagkeppen valo oltalmunk és protectionk ala vettük őket... (a fosztogatók közül) *kire be jön az panasz s kezben kerül*, oli büntetes ala vetettiük hogi masokis példát vehetnek raita."

A háborús viszonyok miatt a következő években elsősorban végvári tiszteket neveztek ki a nagykunok ügyeinek intézőjévé. Gondolhatnánk, hogy ez némiképp a katonák garázdálkodását is befolyásolta, ám a tisztek maguk is tehetetlenek voltak, a harácsolásban alig különböztek a közvitézektől.[25] Súlyosbította a lakosság terheit, hogy saját kincstára számára I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is beszedette a jászkunoktól járó jövedelmeket.[26] A nagykunsági falvak helyzete mind kétségbeejtőbbé vált, s ez a nádori hatóságot is szigorúbb intézkedés kiadására késztette. Gróf Wesselényi Ferenc nádor 1655. június 15-én, Kassán kelt levelében a következőkben határozza meg a nagykunsági parasztvármegye jogkörét: „... el unván hallany sok számtalan istentelen czelekedteket, marha haitásokat, sarczoltatásokat, 's hatalmaskodásokat, mellyeket némely magha gondolatlan Magyar Birodalomban lakozók, kivált képpen ala s fel járó Véghbeliek 's más egyéb czavargók czelekesznek az odavalo Nagy Kunsághbelieken, amint hogy most is panaszolkodnak hogy tellyességgel el pusztulnak ... 's lakó helyekbőlis kéntelenek ki buidosny ... ezért felől meghirt Nagy Kunságbelieket mindez hatalmaskodók ellen 's kiváltképpen való protectiónk, 's oltalmunk alá vévén Tisztünk, 's hivatalunk szerint hadgyuk 's paranczoljuk minden rendbélieknek ... meghirt tisztviselőnknek, 's azoknak alatta valoiknak ..., hogi ... említett Nagy Kunsághbelieket senki, se magok személlyében, se marhajokban hírünk nélkül, sem semminő javokban megh haborgatny megh karositany, 's semmi uttal megh bantani akarmy szin alatt se merészellyék. Valaki ez paranczolatunk ellen czelekszik, erős büntetésünket el nem kerüly, kiváltképpen ha koborló czavargó Katona ... *szabadossá is tettük azon Nagy Kunságh belieket, hogy raitok koborlokat 's az illyen hatalmaskodokat megh foghattiak; kik ha semmy uttal megh nem akariak maghokat adni, agyon verhessék mint nyilván való latrot...*"[27]

Fél évszázad után, 1657-ben a törökök újjáépítették a balaszentmiklósi palánkot, amelynek néhány száz főnyi őrsége szemmel tartotta a körülötte elterülő vidéket. Kevés sikerrel, mert az új helyőrség jelenléte nemhogy elriasztotta, hanem harcra tüzelte a peremvidék (Ónod, Kálló, Tokaj, Szendrő, Fülek, Diósgyőr stb.) várainak katonáit. Ismét gyakoriak lettek a lesvetések, portyák, a vár alá száguldások, amelyek az 1552–1595 közötti időszakban mindennaposak voltak. Megjegyezzük, hogy a törökmagyar csetepatéknak is a lakosság látta kárát.[28] Ezen felül a községek bíráit török és magyar részről is állandó kémszolgálatra, hírhordásra kötelezték, ami – mint majd látni fogjuk – szintén nagy jószág- és emberpusztító teher volt.

II. Rákóczi György 1657 januárjában megindított lengyelországi hadjáratának tragikus következményei nemcsak Erdélyt érintették, hanem a Tiszántúlra is a tizenöt éves háborút idéző megpróbáltatásokat zúdították. Amikor a következő évben a Porta nagyarányú támadást indított a fejedelemség ellen, első hullámként Szejdi Ahmed, budai pasa csapatai (Jenő vára ostromára) a nagykunsági területek érintésével vonultak fel. A fejedelem 1658. június 26-án Lippa mellett győzelmet aratott a magyarországi török haderő felett, de augusztus végén már a nagyvezír hadserege is Erdély földjére érkezett. Szeptember elején a Bodza-szoroson át betörtek a tatárok. Egy sor más várossal együtt feldúlták Gyulafehérvárt, majd beütöttek az Alföldre. Szeptember 21-én a fejedelem arról ír, hogy „(a tatár) Túr felé éget; az Kúnságot is akarja rabolni."[29] (A tatárpusztítás nem kímélte a török fennhatóság alatt lévő területeket sem. Debrecen város krónikása írja: „a tatárnál semmi megkülönböztetés, hódoltat és hódolatlant egyaránt éget, rabol, levág és prédál.")[30] Ellencsapásként a fejedelem Balaszentmiklós erődje megrohanását és lerombolását tervezte.[31] A következő évben, 1659. június 12-én csapatai rajtaütéssel bevették és felégették a várat.[32] Hosszú távon kiaknázható sikert nem ért el vele, mert „nem sok idő múlva a törökök ugyan a magyarokkal, azok közt Debrecennel is újabban és jobban" felépíttették.[33] Hogy ilyen terhek mellett mit jelentett a közállapotok, a közbiztonság romlása, arra választ ad a rendeknek 1659-ben a pozsonyi országgyűlésre benyújtott memoranduma. Ebben arról panaszkodnak, hogy az 1608., 1647., 1649., 1655. évi törvények, a végbeliek és a kóborlók ellen nem védik meg a lakosságot. A panaszokat taglaló irat a nádori tisztviselők jóvoltából a jászkunsági állapotokkal is foglalkozik. A szerint a hatalmaskodók „a szegénység és a jászkunok barmait akár szántásban... akár bárhol a mezőn találván elhajtják... és lesoványodott állapotban adják vissza..., de gyakrabban a maguk hasznára fordítják... töröktől nyert zsákmány módjára... nagy mennyiségben elhajtják és eladják. Gyakran a kapitányok levelével kóborolnak faluról falura, megszállva és egymást felváltva, élelmiszereket minden könyörület nélkül kizsarolnak. Magukat... heteken át élelmeztetik, sőt alig várják az aratás végét, hogy a gabona a csűrbe hordassék, maguk s különösen a kunok s jászok által elnyomtattatják és elviszik." E panaszáradatra alkotta meg az országgyűlés az 1659. évi 15-16. tc.t, amely engedélyezi, hogy a fosztogató gonosztevőket maguk a parasztok is elfoghassák.[34]

„... minden megtartozás nélkül jűnek pusztításunkra..."

Az 1660. év tavasza súlyos harcokkal köszöntött be. Szejdi Ahmed pasa huszonötezer főnyi hadserege április végén fedúlta a hajdúvárosokat, május 22-én Szászfenesnél megverte a magyar haderőt (II. Rákóczi György június 7-én Váradon belehalt sebesüléseibe), legvégül 1660. augusztus 27-én Várad vára is a török kezébe került. Ezzel a hódoltság határa messze keletre tolódott, a Partium jó részét is magába olvasztotta.

A háborút nemcsak a Kunsággal szomszédos hajdúvárosok és Várad környéke szenvedte meg, hanem az egész Közép-Tisza vidék. Heves-Külső-Szolnok egyesült vármegyék már júliusban azt jelentették, hogy a török a megye területét Fegyvernekig teljesen kiélte.[35] Az élelmiszerhiány mértékét mutatja, hogy Wesselényi nádor a rakamazi táborból kénytelen tilalmazni a gabonakivitelt, mert a királyi hadat nem tudják megfelelően élelmezni.[36] Ez évben, június 16-án kelt levelében a jászsági és kunsági „szegény alföldi embereket" védelme alá veszi.[37]

A harcok vihara, mint az adatokból kitűnik, megkímélte a nagykunsági községeket[38], de a megmaradott lakosság az elviselhetetlen közállapotok, az állandó bizonytalanság elől szökni kezdett. Emiatt a Nagykunság elöljárói, a Marjalakán tartott székgyűlés után[39] Andrássy Miklós nádori főkapitány védelmét kérték az ónodi, szendrői, korponai, kékkői, füleki, ibrányi végházakból földjükre járó fosztogató katonák ellen, mert a lakosok „Túrra vagy másfelé" menekülnek, a tisztek a még megmaradottakat sem tudják tartóztatni.[40] Két év múlva, 1662. június 14-én Csanádi János nádori tisztviselő a marjalaki kunok nyomoráról ír[41], de hasonló tartalmú levelükben esedeznek oltalomért Kenderes lakosai is.[42]

Erélyes fellépést sürgettek a török parancsnokok. Leveleikben több száz magyar lovas és gyalogos részvételével végrehajtott rajtaütésekről, Várad, Szolnok, Szentmiklós ellen vezetett portyákról, török főtisztek megöléséről, elfogásáról számolnak be, és a föld népének nyomorát is lépten-nyomon emlegetik. „Nem tudhattiuk mi okbol legien ez dolgok, ... az szegenyseghnek es kivaltkepen az Alföldnek nagi insegüket es sok szenvedesüket az raituk hatalmaskodo es koborlo katonak miat. Ez nagi röttenetessegh... Nem köllene illien dolgokat cseleködni, az miket cselekösnek az kögielmed bottia es keze alat levö katonai cselekösnek. Hiszen kezeben wagion kegielmednek ezöknek üstökük ha akarna könnien lehetne rola tönni. Holot az szeginsegot kinozzak, sanczoltattiak, buzaiukat, arpaiukat es kölessüket es egieb fele ioszagukat predalliak... az Alföldet elpusztitatok, lassatok, minket okul ne vessetök."[43] A parasztok nyomán Wesselényi Ferenc 1665. november 19-én nyílt parancsot küldött a magyar végvárak kapitányaihoz, hogy a kezük alatt lévő hadból a nagykunsági lakosokat „sarczoltatni, zaklatni, marhaiokban vagy akarmi vagionokban eőket karositani", feje vesztése alatt senki ne merészelje. A nyílt parancs a továbbiakban részletezi a kunsági parasztvármegye jogait és kötelességeit. Vagyis: „Egyebiránt szabadságot attunk megh írt Nagy Kunsághbéli Lakosoknak, hogy affféléket kik őket illyenképpen nyomorgattyak szabadon mindenűt űzvén kergetvén megfoghassák, s ha Véghbeliek Lasznek, Generalis vagy Veghbeli Capitani Uranék kezekhez vigiék büntetésre, ha peniglen nem volna Véghheljekbűl iratos, az ollyatén Latrot vigiék Nemes Varmegyék Tisztei kezihez, e mellett ha ... Nagy Kunokbéliek kőzőt valamy or Gazdák talaltatnak azokat (:feőképpen ha nem fegyverviselők:) személlyekben az paraszt Varmegye szabadon megh foghassa s kapitannyahoz vigie a' ki tartozék Orszagunk Törvenye s ennek szerint megh bünteti őket, ... Hozza tévén aztis hogy ha efféle kóborló tolvajokat vérén kaphattyák azok ellen közönségessen Tizenkét forint birságh alat fel tamadjanak s a mind fellyebb iránk az kard viselő Vitézlő s hatalmaskodó Tolvajokat megh foghván Generalis Uramék a vagy az mely végh hazbul valok azon kapitanyok kezihez vigiék büntetésre, s ha nem azok Nemes Varmegjek kezébe Generalis uramék pedigh és kapitányok az illyetinek büntetését semmi képpen el ne mulassák, sőt ha vélek nem birnak az szegénségh kapitányok segítségét megh találijak felőle azokis oltalomba vévén ezen nagy kunokat ... legyenek minden segicséggel hozzajok..."[44]

A községek ekkoriban már nem titkolták, hogy a „legmagasabb protectiónak" a végváriak előtt tekintélye nincsen. „... az Nagyságtok, Uraságtok parancsolatitul nem félnek, kapitánya és hadnagya űket meg nem zabolázzák..." – jegyzik fel a marjalaki nemesek 1667-ben.[45] Az oltalomlevelek igazi értékét az a felhatalmazás jelentette, amelyben a felsőbb hatóság a parasztok fegyveres fellépését engedélyezte. (Ennek mikéntjét szabályozta Heves-Külső-Szolnok vármegyék már idézett, 1667. július 1-jén kelt utasítása.)

Több adatunk van rá, hogy az 1660-as évek közepétől valóságos csaták folytak a „vármegyebeliek" és a „nyúzó, fosztók, marhahajtó tolvajok" között. Ez utóbbiak hivatásos fegyverforgatók lévén, a vármegye ereje csak a kisebb csapatok elriasztására volt elegendő. Ha azonban a megszalasztott rablók (végváriak) néha több százra felszaporodván visszatértek, szörnyű bosszút álltak. 1666. júliusában hét-nyolcszáz katona a Tiszántúlon a „falukat dúlták, magokat (a parasztokat), feleségöket, gyermekeket fegyverre hánták, *vármegje gondviselőjét roffi (tiszaroffi) Balasa Györgyöt három részre vágták.*"[46] A szörnyűségnek az egész vidéken híre járt, még az egri pasához is eljutott.[47] A nagykunsági elöljárók is azt írták 1669- ben, hogy a hatalmasok „két ízben őket megtámadván, közülök mintegy 90-et vérben fagyva hagyának."[48]

A török, aki mindeddig szigorúan tiltotta a ráják fegyverviselését, az adófizetők pusztulását látva hamarosan maga is elismerte a paraszti fegyverhasználatot. (A szolnoki, egri, vá-

radi parancsnokok gyakran fenyegetőztek azzal, hogy a „török is feltámad", de a megszálló katonaság az esetek legnagyobb részében teljesen tehetetlen volt.)

Izmail szolnoki bégtől származik az az irat, amelyben a török hatóság legalizálta a parasztvármegyét. „... mivel jövének előnkben szolnoki külső és Kiss-Heves vármegyében Csongrád vármegyében és az egész kunsági és túri kapitányok, ... hogy az magyar részrül való kóborló, pusztító tolvajok miatt nagy ínségben volnának, annyira, hogy marhájukat és egyéb házi portékájukat miattuk nem tarthatják, rajtuk ínségöt cseleköszsnek, kérvén azon, hogy adnánk szabadságot nekiek, hogy őket bántó, kóborló, lopó és marhájokat hajtogató tolvajokat kergethessék. Ennek okáért miis adtunk nekik szabadságot, az szolnoki urak akaratjából, hogy *ezideig való szokásuk szerint illendő fegyvert vármegye akaratjából hordozzanak, fel kelvén, őket bántó tolvajokat szabadosan kergethessék és megöljék* és ha ember halál közöttök történnék lenni, díjával ne tartozzanak."[49]

A magyar és a török engedély birtokában a kunságiak fegyverrel őrizték a jószágaikat, a mezei munkák idején fegyveresen kerülték a határt, sőt „mint Thúr városa a töröktatár járáskor", árokkal vagy sánccal erősítették meg a falvakat.[50] Ebből az időszakból olvashatunk arról, hogy terményeiket vermekben, rejtekekben és a templomokban tárolták – „úgy hogy náluk az Istennek házai máig titkos házakká és kamrákká váltak."[51] Ekkor vette kezdetét a templomok megerősítése. Végső esetben ide húzódhatott a lakosság.Karcagon a „templom kerítése" még az 1740-es években, a templomépület lebontása idején is megvolt.[52]

Ki kell térnünk még valamire.

A zavaros időkben a hódoltság peremén lévő, illetve a szomszédos nemesi birtokokon gyakoriak lettek a jobbágyszökések. Az elköltözők egy része a nagykunsági falvakban telepedett le. Az újjáépítés kezdetén nádori engedély bátorította beköltözésre a vármegyék jobbágyságát[53], akiknek új lakóhelyükön Ulászló király Szapolyai János által és más királyainktól is megerősített oklevele biztosította a kun kiváltságokat, és a vármegyei terhektől való mentesülést.[54] A megyei nemesség hamarosan lépéseket tett az elvesztett jobbágyok visszaszerzésére. Ez ellen a nádor emelt szót 1628-ban, hangsúlyozva azt, hogy a kunok peres ügyei a nádor jogkörébe tartoznak.[55] A nádori tisztviselők azonban távol éltek, a peres ügyek évekig is elhúzódtak. 1638-ban már az is elhangzik az országgyűlésen, hogy a kunok a szökevény jobbágyokat sürgetésre sem adják ki. Az országgyűlés kötelezte a kunokat a törvények szerinti eljárás betartására, de a további vonakodás miatt a nemesség a hódoltságban otthonosan mozgó végvári katonaságot vette igénybe jobbágyai visszatelepítésére. Természetesen nem kívánta ingyen, ezért a szökött jobbágyok felkutatása jövedelmező mellékfoglalkozás lett a végeken, nemcsak a közvitézek, hanem a tisztek körében is. Egy példa: Vér Mihály kállói vicekapitány írja 1668 januárjában Csáky Ferenc felső-magyarországi főparancsnoknak, hogy „Groff Redai Lászlóné Borsi Ágnes Asszony valami jobbaginak fel hozasa véget talalt meg. Az kik Kolbászon laknak, nevezet szerint ezek: Vasadi Balas, Erdeli István, Erdeli Mihály. Innet Nagyságodnak általam tíz jó Marhat igírt. Kérem nagyságodat, engedgye meg és adasson pátens levelet, melljeket az kezemhez dirigálni méltóztassék. Veér Györgi Urtulis Mező Vásárhelt egi Sos Benedek jobbagia, Karczag Ujszallason Sos Dávid és János, Nagyságodnak hasznot hajtani s mind megh szolgalni igyekszem."[56]

A végvári akciók egy része tehát Csáky főkapitány hozzájárulásával történt, de ez nem akadályozta meg abban, hogy pár hónappal később a „hodoltságon éleődő csavargók zaklatásai" ellen jóindulatát és oltalmát ígérje a kunoknak.[57]

Az 1669. évi panaszlevél szerint a katonák rendszeresen látogatták a falvakat, Turgonyról, Karcagról, Kabáról és Túrkeviből is vittek el embereket.[58]

Súlyos teher volt még a század elején kialakított hírvivő és postaszolgálat. Az ebben való részvételt a magyar katonaság tette kötelezővé. Felső-Magyarország főkapitánya 1613-ban a hajdúvárosok elöljáróit utasította arra, hogy „meg hitt embereket tarcsanak az kik az török felől való híreket igazán meg hozzák, *az hódultság helyeken lévő bíráknak fejekre meg parancsolja, hogy a török felől való híreket igazán meg hozzák minden időben.*"[59] Ilyen kémszolgálat a nagykunsági falvakban is működött. Egy alkalommal a kolbászi bíró 1668. augusztus 10-én kelt levelében értesítette a szoboszlói hajdúkat, hogy a török „minden felé való szekereket el hajtatot, nyilván meg egyeztek rajta, hogy Nánást vagy Polgárt fel verjék avagy holnap avagy más étszakára."[60] Az ilyen jelentésekkel a végvári kapitányokat vagy a hajdúvárosokat kellett megkeresni.

Az 1669-ben elnéptelenedett Karcagújszállás község elöljárói emlékezetben hagyták elpusztulásuk okát: eszerint Szent György naptól (április 24.) Szent Mihály napig (szeptember 29.) négyszázszor volt oda szekerük Kállóban, Szendrőn, Polgáron vagy másutt. „Nem győzték már teljesíteni a számtalan strázsálást, hírmondást, ide-oda postálkodást és társzekér járást."[61] Ha utánaszámolunk, érthetővé válik a karcagújszállásiak panasza. Nyáron, betakarítás idején négyszáz alkalommal 2-4 ökör, összesen 800–1600 igaerő, és két fővel számolva 800 férfi esett ki a munkából, s ez elég volt ahhoz, hogy gazdaságilag tönkretegye a települést.

A menekülők Mezőtúr és Debrecen mezővárosokba vagy a hajdútelepülésekre: Szoboszlóra, Polgárra, Nánásra, Böszörménybe, ahogy az itthon maradottak írták: „Debrecen vidékére" igyekeztek, és csak a helyzet javulásával tértek haza.[62]

I. Lipót császár 1670-ben Paris Spankau tábornokot nevezte ki felsőmagyarországi főparancsnokká. Az új főkapitány 1671. szeptember 4-én kiadott levelében, elődeihez hasonlóan, felhatalmazta a jászokat és a két kun kerület lakóit, hogy az „Ország

és Haza ezen prédáló, kártévő és zaklató katonáit üldözzék, elfogják... őket fogolyként ide, Kassára, vagy – *a németekre bízva őket* – a legközelebbi határra vigyék, hogy – kitudódván így a dolog – az efféle prédálók és portyázók elnyerjék méltó büntetésüket." [63] A magyar várkapitányok iránti bizalmatlanság és a német parancsnokok szigora sem segíthetett az évszázad eleje óta egyre nehezebbé váló hódoltsági viszonyokon. Két okból sem. Az egyikre jó példa az érintett felső-magyarországi kapitánysághoz tartozó (többször is említett) Kálló, Szatmár, Ónod, Szendrő, Diósgyőr és Putnok várak magyar helyőrségeinek 1671 áprilisában kelt folyamodványa. Ebben a katonák elpanaszolják, hogy hét év óta nem kapván zsoldot, végső ínségükben lovaikat, fegyvereiket és egyéb holmijukat adogatják el. Kérik a királyt, szánja meg és fizettesse őket.[64] Másodszor: I. Lipót 1671. december 11-én az Udvari Haditanács javaslatára szentesítette a magyar katonaság létszámának csökkentéséről hozott határozatot. Ez azt jelentette, hogy a végvári magyar katonaság háromnegyedét (kb. 7-8 ezer embert) elbocsátották a szolgálatból. Ráadásul az intézkedés végrehajtását a legjobban forrongó, Erdéllyel szomszédos részeken kezdték meg az 1672. év nyarán. El is érték vele, hogy az elbocsátott katonák zöme a kibontakozó kuruc mozgalomhoz csatlakozott. „Nem kell hinnünk – írja Takáts Sándor –, hogy mindezeket azok az eszmék terelték a bujdosók táborába, amelyeket a bujdosók főbb emberei hirdettek. Az éhező végbeliek legtöbbje a megélhetés módját kereste." [65] Az ország keleti részein csak a hajdúvárosok és a Barkóczy István-féle huszárezred maradt meg a császár hűségén.[66] Talán a kuruckodó végváriakra gondolva fogalmazták meg I. Lipót 1673. június 7-én kiadott oltalomlevelét úgy, hogy a jászok és kunok „az inkább rablóknak, mint katonáknak nevezhető csavargók"-at elfoghatják, és az illetékes végvárak parancsnokaihoz kísérhetik.[67]

A kuruc katonák lakossághoz való viszonyában a végvári katonaság gyakorlata érvényesült. A híres kuruc nótában, a Csinom Palkó kezdetűben a parasztokról is találunk néhány sort: „Az paraszt embernek / Fogd meg az szakállát, / Hajtsd el a marháját – / Verd pofon őt magát.[68] Ez a valóságban is sűrűn előfordult, mert a visszaemlékezések a kurucok látogatásait egy helyen említik a tatár és rác katonaság dúlásaival.[69] A kuruc-labanc összecsapásoknak is „általában a parasztok adták meg az árát".[70]

Az országosan is, de különösen a Dél-Alföldön marhavésszel és szárazsággal terhes 1677. év novemberében Radics András néhány száz katonája szállásolt be „Karczagújszálláson... és ott az több falukon."[71] 1680 januárjában Thököly Imre és Wesselényi Pál vezetésével táborozott le a kuruc sereg Karcagon, olyan fölös számú vitézzel, hogy még Püspökladányba és Mezőtúrra is jutott belőlük.[72] 1681 augusztusában ismét itt találjuk Thökölyt, akkor maga írta az erdélyi fejedelemnek: „Nem kevés fogyatkozással és alkalmatlansággal vagyunk a rettenetes szárazságnak miatta, hogy mind vizünk, szénánk, abrakunk igen szűkön vagyon."[73] A magukat helyből élelmező, egy településen több százan is kvártélyozó katonák „rend szerinti ellátása", a megannyi katonai és lóporció előteremtése is gondot okozott a lakosságnak. Alkalmanként Thököly Imre is kénytelen volt védlevelet adni egyes, a kvártélyozással végínségre juttatott városok védelmére.[74]

Az 1672-től beköszöntött, s az évtized közepétől egyre zavarosabbá váló időszakban a lakosság ismét erősíteni kezdte a településeket. A túriak 1678-ban engedélyt kaptak a töröktől, hogy városuk régi védőárkát kitisztíthassák, még ez évben engedélyezte a szolnoki bég a túri, kunsági és felső- tiszavidéki parasztvármegyéknek, hogy „az akár török, akár rácz, akár magyar rendben lévő" tolvajokat, rablókat elfoghassák vagy megölhessék.[75] Az értékeit védelmező parasztság ekkor már minden katonát ellenségesen fogadott. A Szolnokhoz vonuló erdélyi hadseregben kisebb parancsnoki feladattal megbízott Bethlen Miklós a következőket jegyezte fel 1682-ből. „Hoztak vala ugyan nékem a szolgáim és az én kezem alatt való had is (abrakot) eleget, de én nem akartam szolgáimat messze zsákmányolni bocsátani, *nemcsak ellenségtől, hanem a paraszt ember agyonverésétől féltvén őket*. Az alattam való hadat is, mely másként kétélen volt, hogy magának kenyeret keressen, mert nem volt csak mi szekere, élése is, nem akartam a magam példámmal prédára szoktatni."[76]

Mondanunk sem kell, a parancsnokok nagyobb része nem volt ilyen emberséges. Kuruc Nagy István, aki hősiességéért királyi jutalomban részesült, egy alkalommal négy karcagi gazda 17 lovát és 800 forintját vette el. Mikor a károsultak panaszra mentek, megtorlással fenyegetőzött.[77]

A felszabadító háborúk időszaka

Egy évvel a vasvári béke lejárta előtt Kara Musztafa nagyvezér Bécs elfoglalása mellett döntött, és a hatalmas oszmán haderő 1683 márciusának végén Magyarországra indult. A hadjáratban a mozgósított ázsiai és balkáni csapatok mellett részt vett a budai vilajet katonai ereje, Thököly Imre kuruc csapatai, a Murad Giraj vezette krími tatárság, és Apafi Mihály vezényletével az erdélyi haderő. „Az tatár éjjel nappal megyen által rajtunk, mind penig egyéb féle sok elegy belegy nemzetségek..." – panaszkodtak 1683 nyarán a mezőtúriak. Főként a tatárok átvonulása emberben és anyagi javakban egyaránt súlyos károkat okozott. Egy sor nagykunsági község végleg elpusztult, a megmaradottak pedig egy hónap múlva az erdélyi hadak ellátásának terheit nyöghették.[78]

A török támadás összeomlása (Bécs, szeptember 12.; Párkány, október 9.) után a Felvidéken téli szállásra berendezkedő császári ezredek ellátásának egy része Heves vármegyére és az ide csatolt Jászkunságra szakadt. Az új hatalom jelentkezésével a török uralomnál is „keményebb

és zabolátlanabb katonai uralom időszaka köszöntött be."[79] Gróf Rabatta Rudolf tábornok, főhadbiztos, Magyarország főparancsnoka rendeletére Bulyovszky Ferenc Heves megyei jegyző Rimaszombaton felkereste Caraffát, aki a katonai beszállásolás idejére a katonatartás és a lóporciók illetményének fejében készpénzt, szénát, szalmát és abrakot követelt a megyétől, mindezt hetente a katonák állomáshelyére szállítva.[80] Amikor Bulyovszky képtelennek mondotta a megyét a követelés teljesítésére, a tábornok bebörtönöztette, és újabb sarcot vetett ki. Ugyanakkor keményhangú levelet küldött a Jászkunságra. „Kegyelmes Urunk eő Fölsége Louas és gyalog rendben való Vitézlő feles népei érközvén Magyar országban ... az Nemes Vármegyékre rendeltettenek quartélyul: valamj azért reátok esik és mennyi számu louas gyalog és tj tartástokra rendeltetött egy louasnak és egy gyalognak mennyit köll adnj és hova köll azt fizetnj, Nemes Heves Vármegyei Tisztek és Hiretekre adnj sietséggel el nem mulattyák ahoz tarcsátok és alkalmaztassátok magatokat; hogy ha pediglen különbet cselekösztök az Vitézek ki mennek Marhajtokat elhajtyák és egyéb féle iosságtokat praedára hánnyák Lakóhelyeitöket föl dulyák föl égetik magatokat kardra hánnyák el annyira emleközetötök sem lészen ez világon..."[81]

A községek vezetői már a következő évben kijárták a vármegyei terhek alóli nádori mentesítést[82], sőt 1684 augusztusában a Buda alatti táborban is kaptak egy oltalomlevelet, ezúttal a katonai beszállásolás és rekvirálás alól.[83] Az utóbbi oklevél szerint ekkor mindössze három lakott község, Karcagújszállás, Kunszentmárton és Túrkevi létezett a Nagykunságon. Ezek is igen nyomorúságos állapotban, mert a tatárpusztítás, a török terhek és a császári katonaság részére való szolgálás mellett a kemény 1683-84. évi telet is megsínylették.[84] Az emberek legjava még nem tért vissza a tatárjárás okozta zűrzavar után, s még ekkor is minden nagyobb vészhelyzetben megfutott. „... sokszor két éjszaka sem háltunk meg Kardszagon, tsak futottunk, jöttünk mentünk." – vallja egy karcagi lakos hetven évvel később.[85]

Az itthon maradottakat 1685 márciusában a Várad körül telelő tatárok száz tallérra megsarcolták.[86]

Ez az év egyébként jelentős eredményeket hozott a felszabadító háború menetében. A Lotharingiai Károly vezetése alatt harcoló csapatok augusztus 19-én visszafoglalták Érsekújvárt. A fontos erődítmény bevétele megpecsételte Thököly Imre felsőmagyarországi hatalmát. Szeptember végén – október elején a kurucok sorra elveszítették Tokajt, Kállót, Kisvárdát, Ónodot, Szerencset és a Felső-Tiszavidék kisebb várait. A váradi pasa október 15-én elfogatta a kuruc királyt, amire katonái – Kassát is a császáriak kezére adva – ezrével álltak át a szövetségesek zászlai alá. A császári hadsereg egy része Peter Mercy, Donat Heissler és Antonio Caraffa parancsnoksága alatt Szolnok várát foglalta el 1685. október 19-én. A szolnoki vár és a fontos tiszai átkelő megszerzése után hamarosan Balaszentmiklóst és Szarvast is megszállták, támadást intéztek Gyula ellen, legvégül pedig Petneházy Dávid (egykori kuruc főtiszt) hajdúi Aradot is elfoglalták.[87] Ezzel megtört a törökök tiszántúli uralma, s bár a legnagyobb várak (Eger, Várad, Gyula, Szeged és Temesvár) még az oszmánok kezén maradtak, a Szolnokon berendezkedett keresztény csapatok felügyelete alá került az egész Közép-Tiszavidék.

A frissen megszállt területen egyelőre nem állították vissza a polgári közigazgatást, hanem a főparancsnokok, illetve a katonai szervek maguk vették kézbe az irányítást. Ők pedig nem titkoltan új hódításnak, ellenségtől elfoglalt zsákmánynak tekintették a hódoltsági területeket. Ennek megfelelően már a nagyobb harcok nélküli felszabadulást megsínylette a lakosság. Mercy tábornok lovassága az első átvonuláskor, 1685 őszén, mintegy huszonkétezer forint kárt okozott a mezőtúriaknak.[88]

A császári ármádia ezredei és velük több ezer magyar huszár Heves-Külső-Szolnok vármegye érintett községeiben telelt, s természetesen a téli hónapokra élelmüket is innen kövételték. A porciók kirovását a Szolnokon felállított hadikomisszáriusság végezte és hajtatta be – minden kímélet nélkül. Heves és Pest megyékre például havonta 1300 köböl búzát és 6500 köböl árpát vetettek ki, amit 3900 forinttal válthattak meg a megyei szervek.[89] A megye vezetői a terhek enyhítését kérték, mire a tábornokok az alispán és a szolgabírók bebörtönzésével, a községek sarcoltatásával kényszerítették ki a kiszabott élelmiszer- és abrakmennyiséget. Jellemző példa a leplezetlenül magyargyűlölő Antonio Caraffa debreceni ténykedése. A tábornok Debrecen városára 480 000 (!) forint sarcot vetett ki, hogy katonái elmaradt zsoldját és élelmezését biztosítani tudja. Mivel az óriási summát a civisek nem tudták előteremteni, Caraffa 1686 februárjában Debrecenre vezette az ezredeit, és ott házanként kínzással, gyilkolással, rekvirálással sikerült nyolcvanezer forintot kicsikarnia.[90] A „debreceni mészárszék" híre ugyanúgy kisebb népvándorlást indított meg az Alföldön, mint máskor a tatár hadak közeledése. „Hogy Karaffa Debrecenbe kínzott elfutottunk Ványára..." – vallja egy ecsegi öreg kun.[91]

A császári hadak követelései, az embertelen terror mellett még viselni kellett a váraiba szorított török élelemszerző követeléseit, portyáit is. Nem csoda hát, ha a terhek elől futni kezdett a lakosság. A kivetett porció teljesítése a megfogyatkozott községre hárult. Mivel a követelések mérsékléséről, mint már láttuk, szó sem lehetett, a szolnoki hadbiztosság 1686 áprilisában felhatalmazást adott a karcagi bíráknak, hogy a porció teljesítése elől „elszőkőt Lakosokat valaholot lesznek fel keressék s vadásszák, azért ismervén igaz járatbeli embereknek lenni... senkiis uttyokban őket háborgatni fosztogatni ne meriszellye, sőt Commissariusi Authoritásom szerint attam nekiek Egész Plenipotentiat tellyes hatalmat arra, hogy valaholot azon Karczagh Uj Szállási, és oda rendeltetett Kunságbeli Falusi embereket fel találhaty-

tyák, az kik tartoznának azon Faluhoz Contrubálni, minden Városi és Falusi Bírák és lakosok tartozzanak (az elszökötteket) kezekben adni minden baj és akadály nélkül..."[92]

A községek pusztulása, később a lakosság állandó jövés-menése szétzúzta a parasztvármegye szervezetét. Ez időre azonban ismét létrejött a belső karhatalom, amely a község védelme, a gonosztevők üldözése mellett az elszökött, adójukkal hátralékban maradt lakosok felkutatását („vadászását") is feladatul kapta. Az erőszakos visszatelepítésre ad engedélyt a következő évben Esterházy Pál nádor a jászsági parasztvármegyének.[93] Hogy a parasztvármegye maradéka mennyire volt képes hivatását betölteni, azt adatok hiányában nem tudjuk megválaszolni.

Egyre súlyosabb lett viszont a megszálló katonaság uralma. Gróf Rudolf Rabatta tábornok, vezérkari hadbiztos 1687. május 28-án megküldötte a Jászkunságra azt a határozatot, amelyben a jász és kun községeket koronabirtok helyzetük minden előnyétől megfosztotta. A tábornok azzal az indokkal, hogy „Ő cs. és kir. felsége illő akarata és véleménye, hogy ezen okból *hatalmánál fogva adandó kiváltságos menedékhelyeknek előny ne adassék...*" hivatalosan is kijelenti: *„A lakosoknak és alattvalóknak önhatalmúlag pénzadók, vagy más egyéb megterhelésekben, a nagy- és aprómarhák, lovak, kocsi és gabona, bor, sör és élelmi szerek és minden más bármily néven nevezendő legyen is, akár erőszakkal akár más úton levehetők."*[94] Bár egy év múlva a civil közigazgatás is visszamerészkedett a Kunságra[95], de helyzetén vélhetőleg nem tudott könnyíteni. Az események pedig meggátolták, hogy a lakosság valahára levegőt kaphasson. 1690 novemberében Galga tatár szultán csapatai táboroztak le Mezőtúron és vidékén[96]; 1692 nyarán sáskajárás pusztította el a Sárrét és a Kunság községeinek határát[97]; 1694 őszén ismét tatárjárás sepert végig a Tiszántúlon, s erre következett az emlékezetes árvíz.[98] Ezeknek következtében a kunsági községek ismét elnéptelenedtek. Az 1690-es években már csak Karcagújszállás és Madaras állottak fenn.[99]

Lassanként a törököt is kiszorították a Tiszántúlról. Eger várát 1687-ben, Váradot 1692-ben, Gyulát 1695-ben vették be a császári hadak. Savoyai Jenő herceg pedig 1697. szeptember 11-én Zenta mellett mért súlyos vereséget a szultáni főseregre. A Kunság tragédiája, hogy egyetlen élő községét a zentai csata másnapján portyázó tatárok feldúlták, s lakosságának nagyobb részét (650-800 embert) fogságba hurcolták.[100]

Legvégül

A nagykunsági parasztvármegye, amelynek nyomaira a rendelkezésünkre álló csekély levéltári anyag alapján kívántuk felhívni a figyelmet, az 1630/40-es évek fordulóján keletkezett. Célja, mint másutt is, a paraszti közösség és a termelőeszközök fegyveres védelme volt. A hódoltsági területen spontán szerveződő paraszti önvédelem felügyeletét idővel a megyei nemesi szervek vették át. Az adatokból úgy tűnik, hogy a nagykunsági parasztvármegye egy ideig a nádor felügyeletével működött (pl. Wesselényi Ferenc oklevele 1665), de a későbbiekben, legalábbis papírforma szerint, Heves megye tisztviselői ellenőrizték.

A szervezet, amely a koronabirtok stárusú kolbászszéki községeket fogta össze, feladatát a nagyobb hadjárások nélküli években eredményesen ellátta, de egy-egy háborús évtized meggyengítette, a községek pusztulása, a lakosság vándorlása is szétzilálta. A felszabadító háborúk idején már nemcsak a községek védelme, hanem az elmenekült lakosok felkutatása is a feladatai közé tartozott.

A parasztvármegye szervezete még a 18. század elején is létezett a Jászkun Kerületben. Ezzel magyarázható a Nagykun Kerület közgyűlésének 1717. május 20-án hozott határozata, ami a kerületből való kiköltöztetés ellen kimondja: „Adjuk értésére mindenkinek, az kiknek illik, hogy Nemes Szabolcs Vármegyeiek cum asseclis az Szegénységet üldözni és rabolni ide jőnek, tehát menten unita vi insurgálunk (felkelünk) úgy, hogy fejünk fennálltáig egymást rabolni és hurcolni nem engedjük. Hogy penig valamely Helységh mellőlünk elállna, és ezen matériában contradicalna vagy magát subtrhálná, tehát azon Helységben a többi Helységek statim et de facto exsequalhasson maga erejével és hatalmával Fl. Rh. 500. in vincibiliter."[101]

Jegyzetek

1. Tóth Albert, 1988.:373.
2. Pesty Frigyes, 1978.:139.
3. Gyárfás 4:292.
4. Györffy István, 1984.:67.
5. Kormos, 1979.:90-91.
6. A defter fordítását közzétette Ágoston Gábor, Zounuk 3. és Zounuk 4.
7. A gazdasági adatok az 1580-as évek viszonyait tükrözik. Ágoston Gábor megjegyzése, Zounuk 3.:223.
8. Sugár István, 1977.
9. A pusztulás mértékét mutatja a szomszédos Szabolcs megye összeírása. 1598-ban az adózó házak száma 4599, 1600-ban 936. Ld. Lukinich: Erdély területi változásai... 386.
10. Rácz István, 1969.:66-67. és 134. sz. jegyzet
11. Török-magyar kori állam okmánytár I., 1868.: 101-102.

LXXX. Az egri pasa levele, Eger, 1609. szeptember 29.

12. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Karcag város levéltára, Történelmi okmányok. 2. sz.
13. 1618. – Forgách Zsigmond védlevele a lakóhelyeiket megszállni kívánó nagykunok részére

1622. augusztus 2. – II. Ferdinánd privilegiális levele

1624. május 26. – Bethlen Gábor oltalomlevele a kolbászszéki lakosok részére

1626. május 27. – Esterházy Miklós oltalomlevele

1629. július 5. – II. Ferdinánd privilegiális levele a nagykunok részére

14. Ld. 11. sz. jegyzet
15. Gyárfás, 4:208-209.
16. Gyárfás, 1882.:5-7.
17. Gyárfás, 1882.:9.
18. Szakály Ferenc, 1969.:14.
19. A puszták bérletét minden nádorral megújították.
20. Gyárfás, 1882.:11.
21. Az 1638. évi 67. tc. a jászokat és kunokat Heves megye fennhatósága alá

rendelte, a taxák megfizetésére kötelezte. Ld. Szederkényi, 1891. III. köt.:66-67.

A parasztvármegyék részére kiadott rendelést közölte Botka, 1988.:282-291.

22. 1633-ban Kápolnás falu lakosai is visszatértek (Gyárfás, 4:214.); Karcagújszálláson a templomot toronnyal látták el, s három év múlva, 1636-ban harangot öntettek. (Gyárfás 4:213.) Kunhegyesen 1640-re már templom és iskola működött (Kolosy, 1986.:41.); 1631-33-ban Madarason is templomépítés folyik, Szegedi János prédikátor vezetésével. (Ötvös, 1989.:44.) Mindez a lakosság anyagi megerősödésére utal.

23. Réthly, 1962.:161-162.

A parasztvármegye meglétét mutatja a Gyárfás István által közölt 1642-1643. évi adat: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem tiszttartója, Dávid Sándor a fejedelemasszony parancsára a Tiszántúlról tulkokat hajtat Erdélybe. Útközben három darab a karcagújszállási marhák közé került, és az erdélyi marhahajtók itt találták meg. A nagykunsági nemesek kapitánya, a Bócsán lakó Szabó Márton azonban a pásztorok kérésére nem adta ki a marhákat, hanem követelte, hogy a fejedelem bírája menjen értük, esküdjék meg, hogy a marhák az övéi, és fizessen három forintot. (Gyárfás, 4.:231-232.)

24. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Karcag város levéltára, Történelmi okmányok, 6. sz.

A városi levéltárban fennmaradt csokornyi oltalomlevél szinte mindegyike a községek összességére vonatkozik. A fosztogatók elleni fellépés egyetemes jogot nyert a Kunságon.

25. 1643-ban a nádor báró Révai Istvánt nevezte ki jászkun főkapitányul, aki Zolnai Gombkötő János füleki lovashadnagyra bízta a jászkunok feletti tiszttartóságot.

A karcagújszállásiak 1646. július 16-án arról panaszkodtak, hogy tisztjeik az évi censust negyven forintról száz forintra emelték, és pusztáikat is elvették. Gyárfás, 4:231-236.

1646-ban Vadászi Pál füleki alkapitány lett a Jászkunság gondviselője, tisztét 1649-ig viselte, amikor a nádor kapzsisága és törvénytelenségei miatt elmozdította. Gyárfás, 4:246-247.

Pálffy Pál nádor halála után a magyar kamara Gergellaky János ónodi harmincadost bízta meg a jászok és kunok gondviseletével. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Karcag város levéltára, Történelmi okmányok, 11. sz.

26. A jászok és kunok fejedelmi officiálisa Kis András tokaji alkapitány volt. A beszedett adó összegét közli Szakály, 1981.:190.

27. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Karcag város levéltára, Történelmi okmányok, 12. sz.

28. Gyárfás, 4:213.

29. A két Rákóczi György levelezése, 1875.:564-565.

30. Barta Boldizsár, 1984.:25.

31. A két Rákóczi György levelezése, 1875.:568.

32. Barta Boldizsár, 1984.:27.

33. Ld. 32. sz.

34. Gyárfás, 4:285-286.

35. Gyárfás, 4:279.

36. Réthly, 1962.:190.

37. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt.: 35- 36.

38. Ez évből származik Kolbászszék pecsétje. Felirata: Sigillum Sedis. Cuman. Kolbaz. Anno 1660. Gyárfás, 4:277.

39. 1661. aug. 4. A székgyűlés némiképp a parasztvármegyék concursusaival mutat rokonságot.

40. Gyárfás, 4:282-283.

41. Szolnoki megyei levéltári füzetek 11.:275.

42. 1665. okt. 30.

Kormos, 1979.:90-91.

43. Saban szolnoki bég levele Tolvay György ónodi vicekapitányhoz Szolnok, 1664. jún. 29. Izsépy, 1962.:19.

44. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Karcag város levéltára, Történelmi okmányok, 13. sz.

45. Szolnok megyei levéltári füzetek, 11. sz.:280-281.-

46. Szakály Ferenc, 1969.:59.

A nagykunságiak 1669-ben kelt levelükben azt írták, hogy a rajtuk hatalmaskodó végváriak „nemcsak elpusztítják, hanem roncsoló, és két ízben vérüket kiontó kegyetlen kezekkel s éles fegyverekkel annyira megrettentették őket, hogy *az Balasi halálától fogva* némely helyen sokan csak bujkálnak, s megijedve, mint a rabló tatár előtt, futnak, bújnak". Talán az 1666. évi dúlás volt a Jajhalmi veszedelem. Gyárfás, 4:322.

47. Ibrahim egri pasa levele Tolvay György ónodi vicekapitányhoz. Eger, 1666. júl. 25.

„... az elmúlt napokban a Tiszántúl falukat raboltatvan mennj marhat elhaitottak, azon kívül *az avar megiet levagdaltak...*"

Izsépy, 1962.:31.

48. Szabó János levele Marjalakáról Andrássy Főkapitányhoz 1669.

Gyárfás, 4:319-323.

49. Szolnok, 1666. december 30.

Fodor Zoltán, 1968.:48-49.

50. Gyárfás, 4:318-323.

51. Gyárfás, 4:318-323.

52. A kunsági és környéki templomok megerősítéséről korábbról is vannak adatok. 1522-ben, amikor a kolbászszéki kunok kenderesi dúlásáról folytatnak le vizsgálatot, Kónya Kelemen kenderesi jobbágy azt vallja, hogy a „kunok nagy sokasággal rohanták meg Kenderest és *ő előlük a temetőbe futott és onnan látta a küzdelmet* stb." Kormos, 1979.: Oklevéltár:28.

Később is a megerősített templomban találtak menedéket, főként az asszonyok és a gyerekek.

„Templom kerítésében szorúlt... a fejér nép, az férfiak közöttök járnak az tatároknak..." – olvashatjuk egy helyen. (Törökmagyar kori állam okmánytár. – 6. köt. – Pest, 1871. 381-382. Serédi Benedek levele az erdélyi állapotokról.)

Tudjuk, hogy Karcagon is jó szolgálatot tett a megerősített templom. „Az oskola mester az tatár rabláskor ... a gyermekeket bévitte a templom kerítésébe, nem eresztette haza és ott az tatártól megmaradtak, a' többit a' ki kívül volt a' városba elvitte." (Györffy, 1984.:65.)

Bíró Kata asszony is azt vallja, hogy „... három gyermekeim voltak, mi pedig az templom kerítésébe maradtunk meg." (Györffy, 1984.:66.)

Az 1970-es évek legelején, amikor az öreg karcagi templom már leomlással fenyegetett „gyakorlatossággal, kivált Jeles Innepi és Vasárnapi napokon a' ... Templom kerítésében csak a Puszta Ég alatt kénteleníttettek az Isteni Tiszteletet véghez vinni." (Varró István naplója, IV. szakasz, 2. pag.)

53. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt., 17- 18. Thurzó nádor levele, Árva, 1622. aug. 12.

„Valakik, akik a kunság közé lakóul is még újonnan oda jönnek, jöttek és ezután jönni igyekeznek, ki ki szabadon és bízvást az mi engedelmünkből oda szálhasson és oltalmunk s gondviselésünk alatt lévén és ezután megmaradván az országnak javáért is jövendőben napról-napra ott épülhessenek fel."

54. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt., 148.

Ulászló király Szapolyai János által megerősített kiváltságlevele kimondja: „minden köztük tartózkodó vagy tartózkodandó magyar vagy tót jobbágyok az összes közönségesen akónak és adónak nevezett adókat adományokat és járandóságokat és a királyi ügyész adóját és a mondott kunjaink közt dívó bármely egyéb adót fizetni tartozzanak; de nem kényszeríthetők mások

módjára a vármegyék közé adózni és oda számíttatni."

55. JNKSZML Karcag város levéltára, Történelmi okmányok, 3. sz.

Esterházy Miklós nádor oklevele

Kismarton, 1628. május 23.

„Nagi kunságbeliek sokaktól, kiváltképp penig az szomszédságokban lakó Nemességtől giakorta nagi méltatlan ... injuriájok uagion, ha mikor tudni illik ualamelyiknek Jobbágia bizonios okra nézve amazok közé megi... sem ország törvénie szerint hanem uttiokat álják auagj állatiak s ha az elfutot Jobbagiot ... nem kaphattiak (vissza) igaz kun embereket megh fogiak és tömlöczözik őket. Minthogj ... mi kivöllünk más bizonios oltalmazoiok nincsen ... közönsigesen minden rendeket, neuezet szerint pedig az ő szomszédságokban lévő Nemességet ... intetönk", ha valakinek a kunokkal peres ügye támad, Keczer Andrást keressék meg.

56. Nyakas Miklós, 1987.:32.

57. JNKSZML, Karcag város levéltára, Történelmi okmányok, 15. sz.

58. Gyárfás, 4:320.

59. Nyakas, 1987.:23.

60. Nyakas, 1987.:40.

61. Gyárfás, 4:318-319.

62. A Hajdú Kerület iratai között fennmaradt Nánás városa összeírása a Rákóczi szabadságharc kezdetétől befogadott idegenekről. A Nánásra menekültek egynegyed része a Nagykunságról, Karcagról és Túrkeviből érkezett. Arányuk a Nánásnál nagyobb Böszörményben és Szoboszlón is azonos lehetett. Ld. Hajdú Kerület iratai 3. doboz. Fasc. VII. 54. sz. Series Incolar huc veniennium habitatum et ex Oppio Hajdonicali Nánás in loca alia et Cottus trans migration punificata. Die 11. Augusti Ao 1711.

63. Szolnok megyei levéltári füzetek 11. sz.:307.

64. Takáts Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 217-218.

65. Takáts Sándor im.: 234.

66. Takáts Sándor im.: 235.

67. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt. 51- 53.

68. Az irodalomtörténet a Csínom Palkó c. verset (dalt) a Rákóczi-szabadságharc idejéről keltezi. Nagy László a tartalmi jegyek alapján a 17. századi kuruc mozgalmakhoz köti. Ld. Nagy László: „Nosza rajta jó katonák..." 199-228.

69. „Jóllehet ezen Nemes Nagy Kunsági Districtusokban lévő Privilegiáltt Kardszagújszállása Várossában megfundáltatott Helvetica Confession való Lakosok minden emberi emlékezetet fellyül haladó időtől fogva Sok ki-beszélhetetlen viszontagságoknak, Sokszor, hol Tatároktól, hol Ráczoktól, gyakran Magyar nemzetbéli Pártosoktól is, kíméletlenül véghez vitt mind Személyek mind ingó 's ingatlan Jószágokbéli Pusztíttatásoknak prédáltatásoknak mintegy Tárgyul ki- tétettvén..."

Varró István naplója a templomépítésről. Nagykun Múzeum adattár, 618. sz.

70. Szakály Ferenc, 1969.:86.

„A labancok Túrkeviből elhajtottak egy ménest, de a kurucok utánuk eredtek, s az ijedt labancokat a Tiszába szorították. Sok megfulladt közülük, a vízbefúltakért Borbély András füleki katona 40 tallért követelt, s elhajtotta a túrkevi lakosok 100 ökrét."

71. Thököly Imre naplója, 1866.:106.

Horváth Péter írja ugyanerről az évről: „Pártütő Tököli Imre Tábora őket sartzolta; mire nézve azt kielégíteni kénteleníttettek, még is mindazonáltal a' szokott Taxát a' Királyi kintstárban egészen bé szolgáltatták."

Ld. Horváth Péter, 1825.:81.

72. Thököly Imre levelei, 1882.:94-100.

73. Török-magyar kori állam okmánytár. – 6. köt., 1871:152.

74. Fennmaradt Thököly Imre védlevele Jászberénynek 1680. márc. 28.

1682. dec. 14.

1685. ápr. 15.

a Jászságnak 1683. febr. 2.

Ld. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt. 57. és 65-67. p.

Mezőtúrnak 1682. nov. 18.

Ld. Fodor Zoltán, 1968.:60-71.

75. Fodor Zoltán, 1968.:60.

76. Bethlen Miklós, 1980.:731-732.

Az erdélyi hadsereg a Debrecen-Fegyvernek-Szolnok-Hatvan- Pásztó-Fülek útvonalon mozgott.

77. Szakály Ferenc, 1969.:85.

78. Apafi Mihály fejedelem átvonuló hadai részére Komádi, Zsáka, Csökmő, Gyarmat, Szeghalom, Körösladány, Ványa községektől és Túr városától összesen 3250 kenyeret, 24 vágómarhát és 17 hatökrös szekeret követelt.

Fodor Zoltán, 1968.:71-72.

79. Kiss József, 1970.:658.

80. Sugár István, 1987.:71-72.

81. Olvasókönyv, 1969.:42-43.

82. Szederkényi III.: 377.

83. JNKSZML Karcag város levéltára, Történelmi okmányok 18. sz.

84. „... a rettenetes sanyjaru télnek miattja minden félje marhájink úgy el holtanak, hogy ... az melynek közülünk két, vagy háromszáz juha volt is, jó ha ötven maradt benne..." – jelentik a túriak Thököly Imrének. (Kelt 1684. május 15-én.) Ld. Fodor Zoltán, 1968.:73-74.

85. Györffy, 1984.:67.

86. Gyárfás, 4:428.

87. Sugár István, 1983.:75-76.

88. Fodor Zoltán, 1968.:77-78.

A túri bírák Heves megyéhez intézett beadványából.

89. Sugár István, 1987.:100.

90. Sugár István, 1983.:181-182.

91. Györffy, 1984.:66.

92. JNKSZML Karcag város levéltára, Történelmi okmányok 18/a.

93. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt. 68- 69.

94. Jászberény város levéltárában lévő oklevelek gyűjt. 69- 70.

95. Illéssy János, 1905.:26.

96. Fodor Zoltán, 1968.:83.

97. Molnár Ambrus, 1985.:62.

98. Réthly, 1962.:248.

99. 1695-97-ből ismerjük a madarasi lelkipásztor nevét.

Ld. Ötvös, 1989.:45.

Schweidler Antal császári hadikomisszárius 1696. febr. 8-án a karcagújszállási lakosoknak védlevelet ad.

Ld. JNKSZML Karcag város levéltára, Történelmi okmányok 21. sz.

100. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen város iratai, Protocollum annorum IV. A. 1011/a. 24. 1697. szept. 12.

101. Kiss, 1979.:115.

Irodalom

ÁGOSTON Gábor: A szolnoki szandzsák 1591-92. évi összeírása = Zounuk 3.: A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve I. rész: 221- 296.

= Zounuk 3. II. rész: 191-288.

BARTA Boldizsár: Rövid chronica. – Debrecen, 1984.

BÉKÉS József: A Duna-melléki parasztvármegye statútumai 1663. = Cumania 12.: A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, – Kecskemét, 1990.: 237-254.

BOTKA János: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI- XVII. századi történetéhez = Szolnok Megyei Levéltári Füzetek

11.: 179-358.

BETHLEN Miklós élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei. – Bp., 1980.: 397-1242.

CSORBA Csaba: Település és erődítettség

az Alföldön a török korban = Bajomi Krónika, 1973.: 56-64.

FODOR Zoltán: Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez 1205- 1864. – Mezőtúr, 1968.

GYÁRFÁS István: A jász-kunok története. – 4. köt. – Bp., 1885.

GYÁRFÁS István: A paraszt vármegye. – Bp., 1882.

GYÖRFFY István: Nagykunsági krónika. – Karcag, 1984.

HEGYI Klára: Jászberény török levelei = Szolnok Megyei Levéltári Füzetek 11. sz.: 5-177.

HEGYI Klára: A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban = Századok, 1965. 4-5. sz.: 861-870.

HORVÁTH Péter: Értekezés a' kúnoknak és jászoknak eredetekrúl, azoknak régi és mostani állapotjokrúl. – Pesten, 1825.

ILLÉSSY János: Jászberény R.T. város levéltárában lévő kiváltságlevelek és oklevelek gyűjteménye. – Jászberény, én.

ILLÉSSY János: A Jász-Kunság eladása a Német Lovagrendnek – Századok, 1905.

IZSÉPY Edit: Végvári levelek: Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel 1660-1682. – Bp., 1962.

A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. – Bp., 1875.

KISS József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702-1731). – Bp., Akadémiai, 1979.

KISS József: A jászkun parasztság harca az örökös jobbágyság rendszerének kiterjesztése ellen 1687-1703 = Századok, 1970. 3. sz.: 655-677.

KOLOSY Lajos: Kunhegyes régmúlt krónikája. – Kunhegyes, én.

KORMOS László: Kenderes története a honfoglalástól 1728-ig, II. köt.: Oklevéltár. – Szolnok, 1979.

LUKINICH Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. – Bp., 1918.

MOLNÁR Ambrus: Báránd története a török hódoltság végéig = Báránd története és néprajza. – Báránd, 1985.

NAGY László: „Nosza rajta jó katonák igyunk egészséggel..." A XVII. századi kuruc katonadalok nyomában = N. L.: „Nem jöttünk égi hadak útján". – Bp., 1982.

NYAKAS Miklós: A szabolcsi hajdúvárosok helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében, 1668. = A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI. – Hajdúböszörmény, 1987.

OLVASÓKÖNYV Szolnok megye történetéhez. = Szolnok, 1969.

ÖTVÖS László: Templomok és prédikátorok = Ö. L. Madarasi Krónika. – Kunmadaras, 1989.: 33-53.

PESTY Frigyes kéziratos helynévtárából: I. köt. Jászkunság. – Kecskemét, Szolnok, 1978.

RÁCZ István: A hajdúk a XVII. században. – Debrecen, 1969.

RÉTHLY Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. – Bp., Akadémiai, 1962.

SUGÁR István: Az egri vár 1594-95. évi számadása = Archívum: A Heves Megyei Levéltár Közleményei 6-7. sz. – Eger, 1977., 1979.

SUGÁR István: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. – Eger, 1987.

SUGÁR István: Lehanyatlik a török félhold. – Bp., 1983.

SUGÁR István: A török végvárrendszer Északkelet- Magyarországon. = Magyar és török végvárak 1663-1684. – Eger, 1985. 229-305.

SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. – Bp., Akadémiai, 1981.

SZAKÁLY Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. – Bp., Akadémiai, 1969.

SZEDERKÉNYI Nándor: Heves vármegye története. – III. köt. – Eger, 1891.

TAKÁTS Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671-1702. – T. S.: Magyar küzdelmek: 183-317.

GRÓF THÖKÖLY Imre levelei (Deák Farkas. – Bp., 1882.

Késmárki THÖKÖLY Imre naplója 1676-1678. évekből) közli Torma Károly. – Pest, 1866.

TÓTH Albert: Szolnok megye tiszántúli területének kunhalmai = Zoununk 3., 1988. 349-410.

TÖRÖK-magyarkori állam-okmánytár (szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor. = Pest, 1868-1871. (1-6. köt.)

VARGA J. János: A Tiszántúl felszabadítása a török uralom alól = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XI. – Debrecen, 1984. 5-16. p.

VARRÓ István naplója: A karcagi református templomépítés története (kézirat) = Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag: Adattár 618. sz.

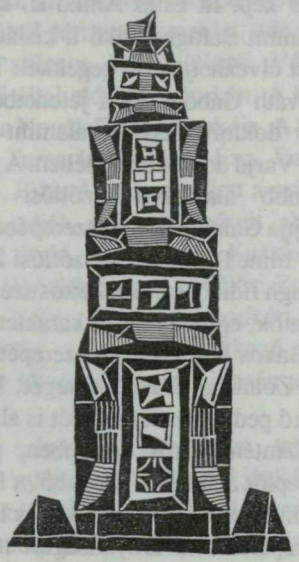

Szenti Ernő rajza